

MOBILIZÁCIÓ ÉS DEMOBILIZÁCIÓ

A NEMZETISÉGI RÉSZVÉTEL FŐBB TAPASZTALATAI AZ ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁSOKON*

A 2022-es év történései, mindenekelőtt a roma nemzetiségi listaállítás és ezáltal a szószólói vagy a kedvezményes parlamenti mandátum meghíúsulása az ország legnépesebb kisebbsége számára, az országgyűlési választások eredményei, majd utóbb az EJEB által novemberben közzétett döntés a *Bakirdzi és E. C. Magyarország elleni* ügyében,¹ ismételten ráirányították a figyelmet a nemzetiségek parlamenti részvételének keretét adó, a 2010-es évek elején kialakított rendszer problémáira. Ezeknek a kérdéseknek a tárgyalása azonban nem különíthető el a választási rendszer további elemeinek a vizsgálatától.

A roma nemzetiségi listaállítás kudarcá kapcsán fontos fejleménynek bizonyult, hogy a választásokat megelőzően, 2021. november elejére a nemzetiségi választói névjegyzékben az országgyűlési választásokra is kiterjedően regisztrált roma választók száma 33 ezer fő fölé emelkedett, és ezzel mintegy ezer fővel meghaladták az ugyanígy regisztrált német választók számát, akik a korábbi választáson teljes jogú nemzetiségi mandátumhoz tudták juttatni a listavezető Ritter Imrét. Ugyanezen hónapban, az Országos Roma Önkormányzat közgyűlésének utóbb megsemmisített listaállítását kommentálva, többen előrevetítették a német melletti második, roma nemzetiségi mandátum lehetőségét is a tavaszi választásokon.² A két korábbi választás adatait alapul véve azonban még ez a szám is valószínűsíthetően kevés lett volna a kedvezményes kvóta eléréséhez. 2014-ben ugyanis 72%, 2018-ban pedig 74% volt a nemzetiségek átlagos részvétele az országgyűlési választásokon, közülük viszont a roma választók részvétele volt a legalacsonyabb, 46%, ami négy évvel később sem érte a 48%-ot. Ráadásul a nemzetiségi átlagot messze meghaladó volt a roma nemzetiségi listára leadott érvénytelen szavazatok aránya: 2014-ben közel 29%, 2018-ban pedig már több mint 35%(!). Az utóbbi választás esetében közel 250 szavazókörben a roma nemzetiségi listára le-

adott szavazatok mindegyike érvénytelen volt. Az érvénytelen voksok ilyen magas részaránya, illetve a jelenség okainak felderítetlensége – tekintve, hogy maga a választó kevésbé tud hibázni akkor, ha csak egy rubrikába lehet ikszelnie – mindenesetre tovább növeli a rendszerrel kapcsolatos kérdőjelek számát. Ezek a tényezők aligha voltak komolyan számításba véve a következő hetek listaállítását övező politikai küzdelmeiben, amelyek végül a roma nemzetiségi listaállításának meghíúsulásához vezettek.³ Másrészt a teljes képhez hozzátartozik, hogy az EJEB ítélete számos körülmény és jogszabályi előírás figyelmen kívül hagyásával, egyes jogszabályhelyek téves interpretálásával, valamint a diszkrimináció megállapításának korántsem világos indoklásával együtt⁴ jutott arra az összességében helyes következtetésre, hogy jogsértő ez esetben a szavazatok titkosságának a sérelme, a valódi választási lehetőség elmaradása, illetve az, hogy a kedvezményes kvóta feltételeinek való megfelelés a nemzetiségek túlnyomó többsége számára gyakorlatilag esélytelen.

Miközben a kedvezményes parlamenti képviselő megteremtése a kisebbségek egyik legfőbb politikai-közjogi törekvésévé vált 1990 után,⁵ az 1990-ben módosított alkotmány azon megfogalmazása vitatottnak bizonyult, hogy „a Magyar Köztársaság törvényei az ország területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek képviselőtét biztosítják”⁶ – hogy a jogalkotó a képviselőtbe vajon beleértette-e a parlamenti képviselőt is, és ennél fogva fennállt-e ezzel kapcsolatban mulasztásos alkotmány-sértés. Az 1993-as kisebbségi törvény már világosabban fogalmazott, amikor kimondta, hogy: „A kisebbségeknek – külön törvényben meghatározott módon – joguk van az országgyűlési képviselőre.”⁷ Azonban a későbbi ciklusokban kidolgozott különféle megoldási javaslatok egyike sem kapta meg a kellő támogatást. A nemzetközi szervezetek országjelentéseiben leginkább csak ezen önkötelezés betartásának elmaradása miatt fogalma-

AZ UTÓBBI VÁLASZTÁS ESETÉBEN KÖZEL 250 SZAVAZÓKÖR-
BEN A ROMA NEMZETISÉGI
LISTÁRA LEADOTT SZAVAZA-
TOK MINDEGYIKE ÉRVÉNYTE-
LEN VOLT. AZ ÉRVÉNYTELEN
VOKSOK ILYEN MAGAS RÉSZ-
ARÁNYA, ILLETVE A JELENSÉG
OKAINAK FELDERÍTETLENSÉGE
– TEKINTVE, HOGY MAGA A
VÁLASZTÓ KEVÉSSÉ TUD HI-
BÁZNI AKKOR, HA CSAK EGY
RUBRIKÁBA LEHET IKSZELNIE
– MINDENESETRE TOVÁBB NÖ-
VELI A RENDSZERREL KAPCSO-
LATOS KÉRDŐJELEK SZÁMÁT

zódott meg bírálat.⁸ Nemzetközi szinten tehát – tekintve, hogy az Európa Tanács Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezményében megfogalmazott, a közügyekben való hatékony részvétel biztosítására vonatkozó követelmény mellett nincs más, részletesebb és kötelező erővel bíró nemzetközi előírás – az ezirányú ajánlások is leginkább arra szorítkozhatnak, hogy az érintett országok a helyi sajátosságaik, többek között a választási rendszereik figyelembe vételével miként törekedjenek arra, hogy a választók akarata minél inkább kifejezésre jusson a döntéshozó testületekben. Olyan mechanizmusokra van szükség, amelyek lehetőséget biztosítanak egyáltalán magára a kisebbségi részvételre, és ezáltal a döntések befolyásolására.⁹

A gyakorlati megvalósításnak számos példája akad, a kisebbségi pártok nyilvántartásba vételének megkönnyítésétől kezdve a garantált parlamenti helyekig, csak a környező országokat tekintve. A legerjedtebbnek ebben a körben a bejutási küszöb csökkentése vagy eltörlése számít az összes kisebbség vagy egyes kisebbségek számára az arányos vagy a vegyes választási rendszerek listás ágán, ilyen megoldásokkal találkozunk Lengyelországban, Montenegróban, Németország Schleswig-Holstein tartományában és Szerbiában. Horvátországban, Koszovóban, Romániában és Szlovéniában viszont garantált képviselő van a kisebbségeknek, jöllehet, a horvát és szlovén rendszerben a kisebbségi képviselőket az arányostól eltérően, többségi módon választják meg, Romániában pedig egyfajta alternatív küszöb érvényesül a gyakorlatban a magyaron kívüli kisebbségek szervezetei számára az alsóházban. Bosznia-Hercegovinában, a bosnyák–horvát Föderáció parlamentjének felsőházában is garantált helye van a kisebbségeknek, ám a mandátumhoz jutásuk közvetett úton történik. Az említett példák mind megvannak a maguk sajátosságai és ellentmondásai, a magyarországi viszonyokra való átültethetőségük pedig meglehetősen kérdéses. Az arányos ágon a bejutási küszöb eltörlése vagy csökkentése szükségszerűen felerősítené azokat a vitákat, hogy mely civil szervezetek minősülnek kisebbségi szervezetnek – hogy nem indulnának-e alkisebbségi szervezetek a kedvezményes mandátumért. Továbbá, aligha van napjainkban politikai realitása akár a felsőház bevezetésének, akár mind a 13 fenntartott, teljes jogú kisebbségi mandátumnak. A környező országokban ráadásul kevés összehasonlítható empirikus adat áll ren-

A KÖRNYEZŐ ORSZÁGOKBAN RÁADÁSUL KEVÉS ÖSSZEHA-SONLÍTHATÓ EMPIRIKUS ADAT ÁLL RENDELKEZÉSRE ARRÁ VONATKOZÓAN, HOGY A MEGVÁLASZTOTT KISEBBSÉGI KÉPVISELŐK A PUSZTA JELENLÉTÜK MELLETT KÉPESEK-E BEFOLYÁSOLNI – ÉS HA IGEN, MENNYIBEN – A KÖZÖSSÉGEIKET ALAPJAIBAN ÉRINTŐ DÖNTÉSEKET, AZAZ, HOGY MENNYIRE HATÉKONY A KÉPVISELETÜK

delkezésre arra vonatkozóan, hogy a megválasztott kisebbségi képviselők a pusztán jelenlétük mellett képesek-e befolyásolni – és ha igen, mennyiben – a közösségeiket alapjaiban érintő döntéseket, azaz, hogy mennyire hatékony a képviselőjük. A fenti mechanizmusok alkalmazásának van olyan veszélye is, hogy a kisebbségi képviselő egyfajta „zárvány” lesz, ami nem ösztönzi a többi pártot a kisebbségi érdekek felkarolására, vagy kirakatintézménnyé válik, amivel az illető ország kisebbségpolitikájának nemzetközi standardokat felülmúló voltát lehet propagálni.

A magyarországi nemzetiségek saját jogú és kedvezményes képviselőtének szükségességével, indokoltságával, majd pedig kivitelezésével kapcsolatban egyaránt felmerültek mind alkotmányossági, képviselőtelméleti, mind pragmatikus-politikai aggályok, kezdve azzal, hogy az összetett, érdektagolt társadalmi viszonyokból miért pont a nemzetiségek érdekeit kell intézményesen kiemelni és megjeleníteni.¹⁰ A kritikák másik csoportja a jogalanyiságra vonatkozik, vagyis arra, hogy továbbra sincs kizárva az etnobiznisz lehetősége, hiszen bármely választásra jogosult magyar állampolgár – kizárólag önbevallás alapján, valós kötődés nélkül – nyilatkozhat úgy, hogy az adott közösséghez tartozik, és szavazhat a nemzetiség listájára.¹¹ Ugyancsak többen foglalkoztak azzal, hogy a kedvezményes mandátumszerzés mennyiben sérti a választójog általánosságát és egyenlőségét,¹² titkosságát,¹³ a szabad jelölt- és listaállítást, a népképviselő elvét, valamint a képviselői mandátum egyenlőségét és szabadságát.¹⁴ A részben már a gyakorlati működést érintő kritikák azt az eshetőséget is számba vették, hogy egy kisebbségi képviselő tettei, döntései kedvezőtlen fényt vethetnek az általa képviselt közösségre; valamint azt, hogy kiélezett politikai viszonyok esetén a kisebbségi képviselő akár a mérleg nyelve szerepbe is kényszerülhet.¹⁵

Mindezek mellett kiemelnék a jelen keretek között egy további fontos kritikai szempontot; azt, hogy a rendszer a legnagyobb lélekszámú nemzetiségeket, legfőképp a németeket és a romákat kivéve nemigen ösztönöz a nemzetiségi identitás közéleti felvállalására, a szélesebb körű választói részvételre, illetve a nemzetiségi szószólók kellő választói háttérének, reprezentativitásának és legitimitásának a megteremtésére. Másként fogalmazva: egyfelől, a rendszer kialakítása során érződött valamilyen szintű törekvés a parlamenti képviselő és részvétel – hazai és külföldi

kritikákat egyaránt kiváltó – rég fennálló megoldatlanságának rendezésére. Másfelől viszont a Nemzeti Együttműködés Rendszere keretei között minderre oly módon került sor, hogy a jelenlegi, a többségi elemet felerősítő választási rendszerben a parlamenti többség sorsa leginkább az egyéni választókerületekben dől ugyan el, a nemzetiségi választók – és közülük is elsősorban a legnagyobb lélekszámú, politikailag releváns nemzetiség tagjai, a pártok által gyakorta könnyen mozgósíthatónak tartott romák – azért mégis inkább a pártlistákra való szavazást részesíték előnyben. Meglehet, hogy a szabályok a nemzetiségek vélt vagy valós érdekeire is reflektálnak, vagyis arra, hogy számos szomszéd országgal ellentétben Magyarországon aligha voltak jelei a jelentős méretű etnopolitikai mobilizációnak, az etnikai – az 1998-ban induló Nemzetiségi Fórum kivételével mind roma – pártok egyike sem tudott mandátumot szerezni a korábbi választásokon. Azonban az, hogy a szószólók megválasztása nincs minimális érvényességi küszöbhez kötve, szükségszerűen felveti a reprezentativitás és legitimitáció kérdését.

Az etnikai szavazás gyakorta nem írható le a racionális választás magyarázataival, de érdemes végiggondolni, hogy egyáltalán mennyiben érdemes egy nemzetiségi választónak a jelen magyarországi keretek között regisztrálnia és elmennie szavazni. A nemzetiségi részvétel lehetséges akadályai és ösztönzői sorában elsőként az a szempont látható, hogy ha nemzetiségi minőségében kíván valaki részt venni az országgyűlési választásokon, azt csak némi többleterőfeszítéssel, nyilatkozattétellel teheti meg, sőt, a regisztráció alapesetben csak a nemzetiségi önkormányzati választásokon való részvételre terjed ki. Nem zárható azért ki, hogy van, hogy aki már magától a nyilvántartásba vételtől, illetve a szavazókörben a hovatartozásának nyilvános felvállalásától is idegenkedik,¹⁶ és ez visszatarthatja a regisztrációtól. Továbbá, a nyilatkozat beküldésének kérdése választásra kényszeríti az érintettet abban a tekintetben, hogy a nemzetiségi identitását vagy a politikai-ideológiai preferenciáit helyezi-e előtérbe, vagyis, hogy a nemzetiségi vagy a pártlistára szavaz-e inkább. Nincs lehetősége a többes identitás kifejezésére, noha a magyarországi nemzetiségek túlnyomó többségét ez jellemzi – döntően nemzetiségi és magyar kettős identitás –, sem pedig arra, hogy egy esetleges közös nemzetiségi listát támogasson, noha az utóbbi nagyobb bejutási esélyekkel is kecsegtetne. Le kell mondania a pártlistára való szavazásról, és csak a

MAGYARORSZÁGON ALIGHA VOLTAK JELEI A JELENTŐS MÉRETŰ ETNOPOLITIKAI MOBILIZÁCIÓNAK. AZ ETNIKAI – AZ 1998-BAN INDULÓ NEMZETISÉGI FÓRUM KIVÉTELÉVEL MIND ROMA – PÁRTOK EGYIKE SEM TUDOTT MANDÁTUMOT SZEREZNI A KORÁBBI VÁLASZTÁSOKON

nemzetisége egyetlen listájára szavazhat; nem választhat alternatívák közül, miközben a nemzetiségek többsége esetében nincs valós esélye a kedvezményes mandátumszerzésre. Az a megoldás, hogy az országos önkormányzat az egyedüli listaállító, úgy tekint a nemzetiségekre, mintha azok homogén egységek lennének, miközben számos országos testületben – az arányos választásukból is adódóan – több különböző szervezet képvisel egy-egy nemzetiséget, nem beszélve arról, hogy még ott is lehetnek a képviselők között ellentétek, ahol egy közös listán nyertek mandátumot. Visszatartó erővel bírhat tehát, ha a választó történetesen kisebbségben van a közösségén belül, nem szimpatizál a közgyűlési helyek többségét birtokló kisebbségi szervezettel vagy a listavezető személyével. Ráadásul, ha a választásokon nő a részvétel, akkor a magasabb részvétel még tovább emeli a nemzetiségek számára a kedvezményes kvótát. A nemzetiségi szószóló – akinek a megválasztása reálisabb cél, mint a teljes jogú nemzetiségi mandátum megszerzése – pedig a lista első jelöltje lesz akár egyetlen érvényes szavazat nélkül is, tehát még az sem szükséges a pozícióba kerüléshez, hogy legalább az illető saját magára szavazzon.

Az is kérdés, a másik oldalról nézve, hogy a jelölt szervezetek, vagyis az országos önkormányzatok maguk mennyiben érdekeltek a mozgósításban – a választók regisztrációjára és szavazásra buzdításában –, kiváltképp akkor, ha csak a szószólói tisztség elérésének esélye adott számukra. A választásokon való induláshoz, a jelöltállításához az esetek többségében kevesebb mint tucatnyi támogató is elegendő volt. De hogy ne elégedjenek meg ennyivel, a szószóló legitimitációján, presztízsén kívül valamelyest akár a szélesebb körű nemzetiségi mobilizáció irányába hathat az a körülmény, hogy a nemzetiségi listák jelentős részben a regisztrált választóik arányában részesülnek kampánytámogatásban;¹⁷ megemlítendő azonban, hogy a támogatás megállapítását és folyósítását követően még kérhették a nemzetiségi választói névjegyzékből való törlést az azon szereplők. Ilyen körülmények között – arra való tekintettel, hogy a nemzetiségi listára leadott szavazat nem hasznosul – Bodnár Eszter szerint a legracionálisabb megoldás az érintett választók számára az lehet, ha a nemzetiségi lista felállítását követően visszajelentkeznek, és a pártlistás szavazást választják.¹⁸ Megjegyzendő, hogy a mandátumszerzésre matematikailag esélyes roma kisebbség körében előzőleg felmerült egyfajta „regisztrációoptimalizálás” gondolata,¹⁹ vagyis az, hogy

tulajdonképpen elegendő lenne ahhoz, hogy a lista-vezető megszerezze a kedvezményes mandátumot, ha a roma választóknak csak egy kisebb része regisztrálná magát nemzetiségiként.

A tapasztalatok szerint a nemzetiségek többsége esetében (a romákat nem számítva) emelkedett ugyan az országgyűlési választásokra is regisztrálók száma 2022-re a 2018-as számokkal összehasonlítva, de lévén, hogy a németek körében ezer főt is meghaladó csökkenés következett be, a regisztrált választók összesített száma csökkent a négy évvel korábbihoz képest. Ez azt jelentette, hogy a 12 nemzetiséget tekintve átlagosan már csak kevesebb mint minden negyedik választó döntött úgy, hogy a regisztrációját az országgyűlési választásokra is kiterjeszti. A korábbiakhoz hasonlóan, sokan kérték a törlésüket a nemzetiségi listáról a választásokat megelőzően. Végül a regisztráltak száma választókerületi átlagban 400-nál is kevesebb volt, a nemzetiségi szavazók tehát aligha veszélyeztették a pártok esélyeit. Noha a részvételi arány magas volt a körükben, de a nemzetiségi listákra leadott érvényes szavazatok átlagosan csak negyedét, a németek nélkül csak ötödét tették ki a 2019-ben az országos nemzetiségi önkormányzatok listáira leadott voksoknak, magyarán, számos nemzetiség esetében az országos testületek mögött ötször annyi választó támogatása áll, mint ahányan a 2022-es országgyűlési választásokon nemzetiségiként szavaztak.

Míg a nemzetiségi önkormányzati rendszer a népszámlálási nemzetiségi népesség körülbelül kétharmadát képes csak helyi szinten lefedni, a parlamenti választásokra regisztrálók túlnyomó többsége, átlagosan 87%-a azokról a településekről került ki, ahol működik vagy korábban működött az adott nemzetiségnek önkormányzata. Vagyis, a nemzetiségi önkormányzati rendszernek ösztönző hatása van a parlamenti választásokon való nemzetiségi részvételre, még ha a településszerkezeti különbségekből adódóan nemzetiségenként eltérő mértékben is. A fent említett körülmények azonban figyelemre méltó helyi mintázatokhoz vezettek: nem mutatkozott feltétlenül egyenes összefüggés a helyi közösségek létszáma, illetve a nemzetiségi vagy az országgyűlési választásokra regisztrálók száma között, magyarán nem minden esetben igaz, hogy ahol több nemzetiségi lakos él, ott szükségszerűen többen regisztrálnak a nemzetiségi, majd az országgyűlési választásokra. Egyes kisebb lélekszámú nemzetiségek (bolgárok, görögök, lengyelek, örmények) esetében sok helyen az is kétséges, hogy legalább az önkormányzataik elnökei, képviselői regisztráltak-e. Más nemzetiségek is egyes régiókban, illetve településeken rendkívül alul- vagy felülreprezentáltak voltak a vá-

lasztók számát tekintve a nemzetiségi önkormányzati választásokhoz képest, például az osztrák határ mentén élő horvátokat vagy az északi megyék szlovák választóit – az alföldiekhez képest – kevésbé mozgósította a nemzetiségi lista. A román többségű Méhkeréken például 2019-ben 1153 román választó szerepelt a nyilvántartásban az önkormányzati választásokkor, de 2022-ben csak 14-en kívántak románként részt venni a parlamenti választásokon; Bedőn, Pocsajon és Pusztatölkán még ennél is kevesebben. Hasonlóan, a bolgárok esetében Halásztelken a 172 főhöz képest csak 13-an, a görögök esetében Beloianniszbán a 209-hez képest csak 19-en, a lengyelek esetében Győrben a 239-hez képest csak 7-en, vagy a ruszinok esetében Komlóskán a korábbi 141-hez képest csak 10-en regisztráltak. Az utóbbi kapcsán érdekességként említhető, hogy míg 2018-ban még senki sem kívánt a ruszin listára szavazni Gyöngyösön, 2022-ben már 76 főre nőtt a ruszin választók száma.

Egyéni és csoportszinten kétségkívül számos szubjektív tényező, azonosulás, motiváció, valamint külső politikai-intézményi ösztönző és akadály áll annak háttérében, hogy kik, hol és miért vettek részt nemzetiségi választókként az országgyűlési választásokon. A népszámlálási és az önkormányzati adatokhoz képest azonban az, hogy a parlamenti választásokon a nemzetiségi választók néhány településen koncentráltak, a helyi adottságok fontosságára, a település és a választókerület politikai viszonyaira, a lokális nemzetiségi létszámra, a pártkötődés és a nemzetiségi identitás erősségére, vagy a személyi és szervezeti hálózatok révén akár csak a néhány településre, régióra koncentrálódó mozgósításra, egyfajta „optimalizálásra” világíthat rá. De jelezheti az intézmény iránti bizalmat, a közösségen belüli erőviszonyokat, a szószóló ismertségét, a választói szimpátiát is, illetve azt, hogy a választások tétnélkülisége, az alternatíva hiánya következtében sokan nem terjesztették ki a regisztrációjukat az országgyűlési választásokra még azokon a településeken sem, ahol számottevő nemzetiségi lakosság él.

Összességében az Országgyűlés munkájában való részvétel adott is valamit a nemzetiségeknek: a szószólók esetében a formális jogokon kívüli az informális, folyosói lobbizás és forrásszerzés lehetőségét, valamint egy állandó parlamenti bizottságot, amely nem csupán hasznos interetnikus fórumként szolgál, hanem hozzájárult a nemzetiségi érdekek látványosabb megjelenítéséhez is,²⁰ miközben a nemzetiségi választók számottevő része nincs ösztönözve identitásának felvállalására, hiszen a szószólókra leadott szavazataik nem hasznosulnak.

JEGYZETEK

- * A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K143523. számú, „A kisebbségek parlamenti képviselői nemzetközi összehasonlításban: deskriptív vagy szubsztantív képviselő?” c., valamint a K134962. számú, „A nemzetiség és etnicitás jogi operacionalizálása” c. projektek támogatásával készült.
1. Bakirdzi és E.C. Magyarország elleni ügye, 49636/14 és 65678/14 számú kérelmek, az EJEB 2022. november 10-án kelt ítélete.
 2. Lásd például TÓTH Gergely: Elbukhatta a Fidesz a legolcsóbb képviselői mandátumot, *Telex.hu*, 2021. november 30., <https://telex.hu/valasztas-2022/2021/11/30/roma-nemzetisegi-lista-agocs-janos-lungo-drom-kisebbségi-mandatum>.
 3. Részletesebben lásd KÁLLAI Péter: How to Lose (the Almost) Guaranteed Representation – Recent Developments concerning Roma Parliamentary Representation in Hungary, *ECMI Minorities Blog*, 2022. március 11., <https://www.ecmi.de/infocchannel/detail/ecmi-minorities-blog-how-to-lose-the-almost-guaranteed-representation-recent-developments-concerning-roma-parliamentary-representation-in-hungary>.
 4. Lásd MAJTÉNYI Balázs: The right answer without a reasonable argument? The shortcomings of Bakirdzi and E. C. v. Hungary, *Strasbourg Observers*, 2023. január 19., <https://strasbourgobservers.com/2023/01/19/the-right-answer-without-a-reasonable-argument-the-shortcomings-of-bakirdzi-and-e-c-v-hungary/>.
 5. Lásd például LÁSZTITY Péro: Parlamenti képviselőt a nemzetiségeknek! *Barátság*, 1997. szeptember 15., 1843–1844.
 6. A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény, 68. § (3).
 7. 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól, 20. § (1).
 8. BALOGH Lídia – HALÁSZ Iván – PAP András László: Egyenlőség, kisebbségi jogok, nemzetpolitika 2010 és 2018 között, in *A magyar jogrendszer rezilienciája*, szerk. GÁRDOS-OROSZ Fruzsina, Budapest, ORAC Kiadó Kft., 2022, 271.
 9. *Lundi Ajánlások a nemzeti kisebbségek hatékony részvételéről a közéletben & Értelmező Jegyzék*, The Hague, Foundation on Inter-Ethnic Relations, 1999, <https://www.osce.org/files/f/documents/a/3/30333.pdf>.
 10. PETRÉTEI József – SÜKÖSD Ferenc: A nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselőtéről, *Tudományos Dialóg* 1998/2, 72–78. SZENTE Zoltán: Egy-vagy kétkamarás Országgyűlést?, in *Szükség van-e kétkamarás parlamentre az új alkotmányban?*, szerk. TÉGLÁSI András, Budapest, Országgyűlés Alkotmányügyi, Igazságügyi és Ügyrendi Bizottsága, 2011, 87.
 11. CHRONOWSKI Nóra: Alaptörvény és etnicitás – avagy az alkotmányozás viharában részekre szakadt nemzetünk, *Állam- és Jogtudomány*, 2015/1, 11; ERDŐS Csaba: Dilemmák a nemzetiségek országgyűlési képviselőivel kapcsolatban, in *Quot capita, tot sententiae – A Batthyány Lajos Szakkollégium tanulmánykötete II.*, szerk. KÁLMÁN János, Győr, Batthyány Lajos Szakkollégium, 2013, 254–255.
 12. Újabb elemzésként lásd például KISS Balázs: A nemzetiségek országgyűlési jelenlétének választójogi kérdései és részvételének jellemzői a 2022. évi országgyűlési választásokon I., *Közjogi Szemle*, 2022/2, 60–74.
 13. BODNÁR Eszter: Alkotmányjogi dilemmák az új országgyűlési választási törvénnyel kapcsolatban, *Közjogi Szemle*, 2012/1, 43.
 14. ERDŐS Csaba: Az országgyűlési képviselők szabad mandátumának alapjai és az intézménnyel kapcsolatos legfontosabb kihívások, *Parlamenti Szemle*, 2017/2, 24–25.
 15. Lásd például MÓRÉ Sándor: A nemzetiségek országgyűlési képviselőinek egyes kérdései Magyarországon, *Magyar Jog*, 2015/10, 586.
 16. A szavazat titkossága kapcsán, a probléma mértékére jellemző, hogy 2022-ben a 10 243 szavazókörből összesen 7005-ben volt legalább egy regisztrált nemzetiségi választó, és ez utóbbiak közel felében, 3460 esetben egy nemzetiséget csak egyetlen választó képviselt.
 17. 2013. évi LXXXVII. törvény az országgyűlési képviselők választása kampányköltségeinek átláthatóvá tételéről, 1. sz. melléklet.
 18. BODNÁR (13. vj.) 43.
 19. KÁLLAI Péter: Képvisel-e a képviselő? Nemzetiségi parlamenti képviselő Magyarországon, *ELTE POL-IR Working Paper Series*, 2020/6, 6.
 20. MÓRÉ Sándor: Érdemi befolyás vagy statisztaszerep? A Magyarországi Nemzetiségek Bizottsága az Országgyűlésben (2018–2022), *Regio*, 2022/3, 110–126.